

İSLAMDA MƏMLÜK SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIXMASI

*Cabir KAZIMOV,**AMEA-nın M.Füzuli adına**Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı***AÇAR SÖZLƏR:** *məmlüklər, Misir sultanları, məmlük türkləri, İslam tarixi.***КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** *мамлюки, египетские султаны, мамлюкские турки, история Ислама.***KEY WORDS:** *the Mamluks, Egyptian sultans, the Mamluk Turks, history of Islam.*

XIII əsrin ortalarına kimi İslam mədəniyyətinin əsas yükü Abbasi xilafətinin çiyinlərində idisə, monqolların 1258-ci ildə Bağdadı istila etməsindən sonra bu yükü mərkəzi Qahirə şəhəri olan Misir Məmlük dövləti götürdü. Bununla da, hicri 658-ci ildən 923-cü ilə qədər (1260-1517) davam edən dövr İslam tarixinə Məmlüklər adı kimi düşdü. Öz müstəqilliyini monqol təhlükəsindən qoruya bilən belə bir müsəlman dövlətinin mövcudluğu XIII-XVI əsr İslam aləminin ictimai-siyasi həyatında xatırlana biləcək ən önəmli dövrlərdəndir [1, c. 7, s. 159, 161; 2, c. 5, s. 335-338].

Məmlüklər dövləti İslam torpaqlarının az bir hissəsini - Misiri, Suriyanı, Hicazı əhatə edirdi [2, c. 5, s. 335]. “Məmlük sultanları dövrünə bir sifət işlətmək lazım olsa, ona “əsəbiyyə” dövrü demək doğru olardı. Çünki bu dövrdə sultanların nüfuzu əsəbiyyədən asılı idi. “Əsəbiyyə” – qan qohumluğu başda olmaqla, eyni qəbilə, eyni şəhər və ya ölkədən olan insanların bir-birini müdafiə etməsinə deyilir. Məmlüklər dövründə eyni tacirlər tərəfindən satılmaq, eyni məkanda təlim keçmək, eyni ağaya xidmət göstərmək “əsəbiyyə”nin mövcudluğu üçün bir səbəb idi” [3, c. 6, s. 500].

“Məmlük” kəlməsi ərəb dilində “bir şeyə sahib olmaq” mənasını bildirən “mələkə” feilindən alınmışdır. Lüğəvi mənası “sahibinin mülkiyyəti olan, əldə edib sahib olduğu şey” deməkdir. Termin kimi isə “müharibələrdə əsir düşən və ya tacirlərdən satın alınan, cinsindən asılı olmayaraq kiminsə mülkiyyətində olan qul” mənasında işlədilir. “Məmlük” Qurani-Kərimdə bir yerdə “əbd” kəlməsinin sifəti olaraq “başqasının malı olan qul” mənasında keçmiş, bir neçə yerdə isə qul və cariyələr üçün “mələkə” feilindən istifadə edilmişdir [1, c. 7, s. 9; 3, c. 6, s. 433; 4, c. 16, s. 75; 4, c. 4, s. 3, 24, 36; 4, c. 24, s. 33, 58].

İslam tarixində isə məmlük dedikdə xəlifə, hökmdar və ya əmirilər tərəfindən alınan, əksəriyyəti ağdərili olan əsirlər və xüsusi təlimlə yetişdirilib, maaşla xidmət göstərən mühafizəçi əsgərlər nəzərdə tutulur [3, c. 6, s. 433-434; 5, s. 86]. Belə ki, Abbasilərə qədər kölələr sadəcə təsərrüfat və bənzər işlərdə çalışırdılar. Müsəlman dövlətləri arasında istər idarəçilik və saray işlərində, istərsə də orduda pul ilə alınan məmlük (kölə) siyasətini ilk dəfə həyata keçirən Abbasi xəlifələri olmuşdur. Məmlük əsgərlərin yüksək vəzifələr, xüsusilə də hərbi vəzifələr tutması nəticəsində isə ərəb və qeyri-ərəb düşüncəsi ortaya çıxdı. Vəziyyətin belə davam etməsi ərəb ağalığını təhlükə altına alırdı. Belə ki, Xəlifə Əmin zamanında (809-813) onu dəstəkləyənlər ərəblər, ona qarşı çıxıb qardaşı Məmunu (813-833) dəstəkləyənlər isə farslar idi. Mübarizədən qalib çıxmasına baxmayaraq, fars ünsürünün bu qədər irəli çıxması Məmunu narahat etməyə başladı. Odur ki, yaranan vəziyyətin qarşısını almaq məqsədilə araya türk əsilli məmlüklərin salınmasını uyğun görərək Səmərqənddən üç min türk əsilli Məmlük əsgər alınmasına göstəriş

verdi [3, c. 6, s. 434; 5, s. 66-70; 6, s. 11].

Bu işi Məmunun qardaşı – anası əslən türk olan Mötəsim (833-842) bir qədər də inkişaf etdirmişdir. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, bu məqsədlə o, aldığı 30 minə yaxın Məmlük əsgəri üçün Samirra şəhərini tikdirmiş və onların ailə qurması üçün türk əsilli qızlar da gətirdirmişdir [5, s. 83; 7, c. XI, s. 311; 8, c. III, s. 547].

Abbasi xəlifələrinin hakimiyyət gücünü artırmaq məqsədilə aldıkları və mühüm vəzifələrə təyin etdikləri Məmlük əsgərlər xarici siyasətdə onlara uğur qazandırsalar da, çox keçmədən dövlət işlərinə müdaxilə etməyə başlamaları xəlifələrin onlar qarşısında çarəsiz vəziyyətə düşməsinə səbəb oldu. Bu kimi müdaxilələr özünü yeni xəlifələrin seçilməsində də göstərməyə başladı. Belə ki, xəlifə Vasiqin (811-847) ölümündən sonra baş vəzir Məhəmməd ibn Əbdülməlik Zəyyatın məsləhətinə əsasən onun kiçikyaşlı oğlu Məhəmmədi vəliəhd təyin etmək istədikdə, bəzi Məmlük komandirləri xilafət xələti əyninə böyük olan və hələ yetkinlik yaşına çatmamış Məhəmmədi hakimiyyətə gətirməyin əleyhinə çıxdılar, əvəzində isə Vasiqin qardaşı Əbül-Fəzl Cəfərin (Mütəvəkkilin) namizədiyini irəli sürdülər. Qalan məşvərət üzvləri də bu fikirlə razılaşdı və 26 yaşlı Cəfəri xəlifə təyin etdilər. Ancaq Mütəvəkkilin xəlifə olmasını dəstəkləyən Məmlüklərin komandirləri bir müddət sonra onun oğlu ilə əlbir olub, xəlifəni öldürəcəkdilər. Artıq bu kimi şeylər Abbasi xəlifələrini məmlük sisteminin nüfuzundan asılı vəziyyətə salmışdı [1, c. 7, s. 12; 3, c. 6, s. 434; 8, c. III, s. 578; 8, c. V, s. 592; 9, c. III, s. 199, 219-220;].

“Məmlük əsgər” sisteminin İslam tarixində ən bariz nümunəsi Misirdə mövcud olmuşdur. Artıq vəziyyət elə bir həddə çatmışdı ki, Məmlük sultanlığının komandirlərinin əlində oyuncağa çevrilmiş xəlifələrin təyin etdikləri valilər vilayətlərə getməməyə, öz yerlərinə naiblərini göndərməyə başlamışdı. Məsələn, Xəlifə əl-Mütəzzinin Misirə vali təyin etdiyi Bağdadın qüdrətli əmirilərindən biri olan Bayık Bəy Misirə getməyib, öz yerinə naibi Əhməd ibn Tulunu göndərmişdi. İbn Tuluna qədər Misir və xilafət mərkəzindən uzaq olan digər bölgələrin idarəçiliyi bir neçə orqana verilmişdi ki, mərkəzdən uzaq olan valilər müstəqil dövlət qura bilməsinlər. İbn Tulunun ilk işi isə rəhbərliyi bir əldə cəm etmək üçün mövcud olan bu sistemi ortadan qaldırmaq oldu. Belə ki, İbn Tulun xəlifənin tabeliyində olan digər orqan rəhbərlərini aradan qaldıraraq türk məmlüklərin yardımı ilə Misirdə Tulunoğulları dövlətinin (868 və ya 873) əsasını qoydu. Onun orduda xidmət göstərmək üçün satın aldığı Məmlük əsgərlərinin sayının 24 min olduğu qeyd edilir [1, c. 7, s. 13; 3, c. 6, s. 58-59; 6, s. 11; 10, c. III, s. 21; 11, c. I, s. 94; 12, c. I, s. 37].

Misirdə Tulunoğulları dövlətinin süqutundan (905) İhşidilər dövlətinin qurulmasına qədər (935) olan 30 il müddətində bu bölgə Bağdaddan təyinat alan həqiqi valilər tərəfindən xəlifəyə bağlı olaraq idarə edilmişdir [3, c. 6, s. 192].

Qeyd etməliyik ki, Xəlifə Mötəsim zamanında Fərqanə bölgəsindən çoxlu sayda Məmlük türklər gətirilmişdi. Onlardan biri də Məhəmməd ibn Tuğc idi. Xilafət üçün gördüyü bəzi işlərə görə 923-ci ildə xəlifə ər-Razi Billah tərəfindən ona “əl-İhşid” ünvanı verilmişdi. Sonralar İbn Tuğc bu bölgədə (935) İhşidilər dövlətini qurdu. Onun topladığı türk məmlüklərinin sayının isə 8 minə yaxın olduğu deyilir [3, c. 6, s. 199; 10, c. III, s. 256].

İhşidiləri aradan qaldıraraq (969) Misiri ələ keçirən Fatimilər sülaləsinin ordusunda başlanğıcda qeyri-ərəblər - bərbərlər və zəncilər üstünlük təşkil edirdi. Fatimilər Misirə tam hakim olduqdan sonra, xüsusilə də xəlifə əl-Müntəsir zamanından etibarən (1036-1094) yeni bir türk məmlük birliyi qurulmuşdu ki, Fatimilər onlardan istifadə edərək ordularına türk

məmlük ünsürünü qatdılar. Ancaq Fatimi ordusuna yeni güc qatan türk məmlüklərinin XII əsrin sonlarına doğru bərbərlər və zəncilərə qarşı apardıqları mücadilələr özlərinin və Fatimilərin çökməsinə (1171) səbəb oldu [1, c. 7, s. 14; 13, s. 23-25; 14, c. I, s. 195].

Fatimilərin çöküşündən məharətlə istifadə edən Səlahəddin Əyyubi Misiri və Suriyanı ələ keçirərək Əyyubilər dövlətinin əsasını (1171-1250) qoydu. Əyyubi xanədanı arasında gedən çəkişmələr nəticəsində orduya çoxlu sayda məmlüklər alındı. Bu məmlüklərin əksəriyyəti Krım yarımadası, Qafqaz, Anadolu, Qırçaq və Mavərünnəhir xalqlarından idilər [3, c. 6, s. 437; 6, s. 12].

Məmlük sistemi XIII əsrin ilk yarısında daha geniş yayılmağa başladı. Belə ki, Məmlüklər 1240-cı ildə Əyyubi xanədanından olan II əl-Adili taxtdan salaraq, Əyyubi xanədanının yeddincisi, Bahri Məmlüklərinin qurucusu sayılan əl-Məlik əs-Saleh Nəcməddin Əyyubini (1240-1249) hökmdar elan etdilər. Onun hakimiyyətə gəlişi bir tərəfdən əmisi İsmailə olan çəkişməsi, digər tərəfdən XIII əsrin birinci yarısından başlayan monqol yürüşləri və hələ də İslam torpaqlarına davam edən səlib yürüşləri dövrünə təsadüf etsə də, o, aldığı çox sayda Məmlük əsgərləri sayəsində bu kimi təhlükələr qarşısında dayanıb, onlara layiqli cavab verə bildi. Əyyubi sultanlarından başqa heç kim onun qədər məmlük satın almamışdı. Nəcməddin Əyyubi Məmlük əsgərlərini xalqdan uzaq tutmaq məqsədilə onlara Nil çayı üzərində ər-Ravda adasında bir qala tikdirdi və onu özü üçün mərkəz halına gətirdi. Onun buraya nəql etdiyi əsgərlər sonralar “Bahriyyə” adı ilə tanındı [10, c. VI, s. 319; 11, c. II, s. 237; 15, c. 5, s. 353; 16, c. I, s. 146-147].

Yeni səlib yürüşünün Misiri öz ağışuna aldığı bir vaxtda Nəcməddin Əyyubi vəfat (1249) etdi. Onun yerinə oğlu Turanşahı yeni sultan təyin etdilər. Lakin Nəcməddin Əyyubinin dul qalmış arvadı, Turanşahın ögey anası Şəcər əd-Dürr onu qətl etdirib yerinə keçdi. Bir qadının Misir hakimi olması Abbasi xəlifəsi Mötəsimi əsəbləşdirmiş, Misirə göndərdiyi bir məktubda “Orada bir kişi qalması, biz birini göndərək”, - deyərək öz etirazını bildirmişdi. Üstəlik, Misir əmirləri səlib yürüşünə ağır zərbə vurduqları halda, Şəcər əd-Dürrün Fransa Kralı IX Luis ilə 17 illik sülh müqaviləsi bağlaması böyük narazılıqlara səbəb olmuşdu. Nəticədə, hakimiyyəti cəmi səksən gün çəkən Şəcər əd-Dürr türk əsilli Məmlük sultanlığının ordu komandirlərindən olan İzzəddin Aybəklə evlənərək Sultanlığı ona (1250) təhvil vermişdi. Bununla da, Misir Məmlük hökmdarlarının birincisi qəbul edilən İzzəddin Aybək sultanlıq taxtına oturmuşdu. Misirdə Bahri Məmlük dövlətinin qurucusu olan Aybəkin əsasını qoyduğu Məmlük dövləti öz mövcudluğunu 1517-ci ildə Yavuz Sultan Səlimin Qahirəni tutmasına qədər - 267 il davam etdirmişdir [8, c. V, s. 782; 10, c. VI, s. 369; 16, c. I, s. 358-361, 367-368; 17, c. II, s. 39; 18, s. 465].

Onu da qeyd edək ki, 1250-ci ildən 1517-ci ilə qədər mövcud olan Misir Məmlük dövlətinin tarixi sultanların mənşəyinə görə iki dövrə ayrılaraq tədqiq olunmuşdur.

Birinci dövrə “Bahri Məmlükləri” və ya “Türk Məmlükləri” dövrü deyilir. Belə ki, 1250-1382-ci illəri əhatə edən birinci dövr sultanları türk əsilli olduqları və Nil çayı üzərində ər-Ravza qalasında qaldıqları üçün bu adı almışdır.

1382-1517-ci illəri əhatə edən ikinci dövr isə, “Burci Məmlükləri” və ya “Çərkəz Məmlükləri” kimi tarixə düşmüşdür. Bu dövr sultanlarının əksəriyyəti çərkəz əsilli olduqları və Qalətül-Cəbəldəki bürclərdə qaldıqları üçün belə adlandırılmışdır [1, c. 7, s. 23; 3, c. 6, s. 444].

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev). Bakı: Azər nəşr, 1991.
2. İsmail Yiğit. Memlükler. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991.
3. Mahmut Şakir. Hz. Ademden Bugünə İslam Tarihi (çeviren: Ferid Aydın). İstanbul: 1995.
4. Kazım Yaşar Koprıman. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi / “Mısır Memlükleri”. İstanbul: Zaman Çağ yayımları, 1992.
5. Hakkı Yıldız Dursun. İslamiyyət və Türklər. İstanbul: 1976.
6. F.H.Aşur. əl-Əlaqə-tus-siyasiyyə beynəl-Məmalik vəl-Moğol. Qahirə: 1974.
7. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Tarixul-uməmi ər-rusul, əl-xuləfa vəl-muluk (Təbəri tarixi). Hüseyiniyyə Mətbəəsi: h. 1332.
8. İbn Xəldun, Əbu Zeyd Əbdürrəhman ibn Məhəmməd ibn əl-Hədrəmi. Kitab əl-İbər və divan əl-mubtədə vəl-xəbər. Beyrut: 1966.
9. Nətiq Rəhimov. İslam Tarixi. Mubahilə Nəşriyyatı, 2005.
10. Əbül-Mühsin ibn Tağrıberdi. Ən-nücum əz-zahira fil mülük Misr vəl Qahirə. Qahirə: Darul-Kutubil-Misriyyə, 1929-1956.
11. Taqiüddin əl-Makrizi. Kitabul-məvaiz vəl-etibar fi zikril-Hitat vəl-Asar. Qahirə: 1270.
12. Taqiüddin əl-Makrizi. Kitabus-suluk li-mərifəti duvalil-muluk. Qahirə: Mustafa Ziyadə Nəşriyyatı, 1956.
13. Şəhabəddin Tekindəğ. Berkuk devrinde Memlük Sultanlığı: XIV. yüzyl Mısır tarihine dair araştırmalar. İstanbul: 1961.
14. Bernard Lewis. İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti (çeviren: Hamdi Aktaş). İstanbul: Hikmet Yayınları, 1988.
15. Mahmut Şakir. İslam Tarihi (çeviren: Ferid Aydın). İstanbul: 1995.
16. Cəlaləddin Süyuti. Hüsnül-mühadara fi əxbəri Misir vəl-Qahirə. Qahirə: h. 1321.
17. Cəlaləddin Süyuti. Tarixul-xuləfa. Qahirə: 1952.
18. İbn İyas Məhəmməd ibn. Əhməd. Bədai əz-zuhur fi vəqai əd-duhur. Qahirə: 1983.

Джабир Казымов

ВОЗНИКНОВЕНИЕ В ИСЛАМЕ СИСТЕМЫ МАМЛЮКОВ

АННОТАЦИЯ

В статье широкое место отведено теме мамлюков (белокожие рабы), которые, начиная с периода правления детей лидера аббасидских халифов Харуна ар-Рашида (786-809), продавались за деньги, как в армии, так и в управленческих делах. Автор в статье также рассказывает о широком использовании этой системы государствами, не подчинившимися Аббасидскому халифату и установившим свою независимость, и сообщает, что в результате широкого применения данной системы, тем же мамлюкам впоследствии удалось установить свою власть в Египте.

Jabir Kazimov

THE EMERGENCE OF MAMLUK SYSTEM IN ISLAM

ABSTRACT

The article pays broad attention to the mamluks (white slaves), who were sold for money both in the army and administrative affairs since the reign of Harun ar-Rashid's children (786-809), the leader of the Abbasid caliphs. The author also talks about the wide use of this system by the states that did not obey the Abbasid caliphate and established their independence, and reports that the same Mamluks later succeeded in establishing their authority in Egypt as a result of widespread use of the system.